

Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri ve Ekol İçerisindeki Polemiklere Yaklaşımı

Abû Rashîd al-Nisâbü'rî's Place in the Mu'tazilite School and His Approach to the Polemics within the School

Edip YILMAZ¹ Mehmet Zeki İŞCAN²

¹Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Gaziantep, Türkiye

²Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye

Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında 2018 yılında hazırladığı "Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri ve Belli Bazı Fikirleri" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Edip YILMAZ
E-mail: edipyilmaz@gantep.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 12.08.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 18.03.2024
Yayın Tarihi/Publication Date: 28.04.2024

Atif: Yılmaz, Edip - İşcan, Mehmet Zeki. "Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri ve Ekol İçerisindeki Polemiklere Yaklaşımı". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61/1 (Haziran 2024), 92-106.

Cite this article as: Yılmaz, Edip - İşcan, Mehmet Zeki. "Abû Rashîd al-Nisâbü'rî's Place in the Mu'tazilite School and His Approach to the Polemics within the School". *Journal of İlahiyat Researches* 61/1 (June 2024), 92-106.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

***İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61/1 (2024), 92-106 / DOI: 10.29288/ilted.1422472**

öz

Çalışmamızda geç dönem Mu'tezilesinin önemli temsilcilerinden birisi olan Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî'nin Mu'tezile mezhebindeki konumunu ve ekol içerisindeki polemiklere yaklaşımını ele aldık. Kâdî Abdülcebbar'ın önde gelen talebelerinden birisi olan Nisâbü'rî, hocasının vefatından sonra Basra Mu'tezilesinin riyasetini üstlenmiştir. Kaynaklarda hayatına dair fazla bilgi bulunmasa da ömrünün ilk yıllarında Bağdat Mu'tezilesine mensup olduğu ve Horasan bölgesinde büyük bir üne sahip olan Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin görüşlerinden etkilendiği aktarılmaktadır. Günümüze ulaşan ve Basra Mu'tezilesinin bakış açısıyla kaleme alınan eserlerinde Belhî'nin görüşlerine yoğun bir şekilde atıfta bulunmaya devam etmektedir. Ömrünün ilk yıllarında Bağdat ekolüne mensup olması ve daha sonra Basra ekolüne intisap etmesi, kendisine her iki ekolü yakından tanıma fırsatı sunmuştur. Bu tecrübesinden hareketle iki ekol arasındaki polemiklere dair bir eser telif etmiş ve eserde Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin görüşlerini Bağdat Mu'tezilesine karşı savunmuştur. Nisâbü'rî'nin görüşlerini yakından incelediğimiz zaman Mu'tezile içerisinde Şîî temâyüllerin başladığı Büveyhiler döneminde yaşamasına rağmen Mu'tezilî bakış açısını büyük oranda muhafaza ettiğini söyleyebiliriz. Farklı fikirler ve yaklaşımlar ileri sürmekten ziyade hocasının yolunu takip ederek Mu'tezilî mirası daha sistematik ve anlaşılır bir hale getirmeye çalışmıştır. Ayrıca kendine özgü birtakım yaklaşımlar da ileri sürmüştür. Özellikle *sarfe* konusunda Nazzâm gibi ilk dönem Mu'tezilî düşünürlere ciddi eleştiriler yönelterek genel sünî görüşe yakın bir tutum sergilemiştir. Şehrîstânî'nin de ifade ettiği üzere Basra Mu'tezilesinin sünî düşünceye bu yakın konumlanışını Nisâbü'rî'nin nübüvvet ve keramet konularında da görmek mümkündür. Çalışmamızda dokümantasyon tekniği kullanılarak Nisâbü'rî'nin hem yazma hem de matbu olarak günümüze ulaşan eserleri tespit edilmiştir. Bu eserler içerik analizine tabi tutularak incelenmiş ve ulaşılan sonuçlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mu'tezile, Nisâbü'rî, Sarfe, Basra Ekolü, Bağdat Ekolü.

ABSTRACT

In this paper, we have examined the position of Abû Rashîd al-Nisâbü'rî in the school of Mu'tazila and his approach to the polemics within the school. He was one of the prominent students of Qâdî 'Abd al-Jabbâr and assumed the leadership of Mu'tazila of Basra after the death of his teacher. Although there is not much information about his life in the sources, it is reported that he belonged to the Baghdâd school in the early years of his life and was influenced by the views of Abû'l-Kâsım al-Balkhî, who had a great reputation in the Khorasan region. In his surviving works, which are written from the perspective of the Basra school, he continues to refer to al-Balkhî's views extensively. The fact that he belonged to the Baghdâd school in the early years of his life and later became a member of the Basra school gave him the opportunity to get to know both schools closely. Based on this experience, he wrote a work on the polemics between the two schools and defended the views of Abû Hâşim al-Jubbâî against the Baghdâd Mu'tazilites. When we closely examine al-Nisâbü'rî's views, we can say that he preserved the Mu'tazilite point of view to a great extent during the period of the Buwayhids when Shiite tendencies started within the Mu'tazila. Instead of presenting different ideas and approaches, he tried to make the Mu'tazilite heritage more systematic and understandable by following the path of his teacher. He also put forward some unique approaches. In particular, he criticized early Mu'tazilite thinkers such as al-Nazzâm on the issue of *sarfa* and took an attitude close to the general Sunni view. As al-Shahrastânî states, it is possible to see this close positioning of the Basra Mu'tazilites to Sunni thought in al-Nisâbü'rî's views on prophethood and miracles. In our study, using the documentation technique, al-Nisâbü'rî's works that have survived both in manuscript and printed form have been identified. These works were analyzed through content analysis and the results were evaluated.

Keywords: History of Islamic Sects, Mu'tazila, al-Nisâbü'rî, Sarfa, Basra School, Baghdâd School.

GİRİŞ

Mu'tezile mezhebi, uzun yüzyıllar yokluğa terk edildikten sonra geçtiğimiz yüzyılda ilim câmiasının dikkatini yeniden üzerine çekmeyi başardı. Bu yüzyıl boyunca önemli akademik çalışmaların yanı sıra Mu'tezile açısından hayati önem taşıyan bazı metinler de neşredildi. Bu metinlerin asıl önemi, bizzat Mu'tezilî düşünürler tarafından kaleme alınmış olmalarıdır. İlk olarak 1925 yılında Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (öl. 300/913) *el-İntisar fi'r-redd alâ İbn Râvendî el-mülhid* adlı eseri Nyberg tarafından yayımlandı. 1950'li yılların ortalarına geldiğimizde ise Mu'tezile'nin hafızası mesabesinde olan Kâdî Abdülcebbâr'a (öl. 415/1025) ait *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîdi ve'l-'adl* adlı eserin büyük bir kısmı, Taha Hüseyin'in başında bulunduğu bir komisyon tarafından tahkik edilip neşredilmiştir. Aynı komisyon tarafından neşredilen diğer bir eser ise Ebû Reşîd en-Nîsâbü'rî'nin *Divânu'l-usûl fi't-tevhid* adlı hacimli eserdir. Nîsâbü'rî'nin *el-Mesâ'il fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn* adlı eseri ise Mu'tezile içerisindeki fikir ayrılıklarını bizzat Mu'tezili bir müellif tarafından ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Önümüzdeki yıllarda yeni Mu'tezilî metinlerin neşredilmesi, Mu'tezileye dair çalışmaların daha sağlıklı bir zeminde ilerlemesine katkı sağlayacaktır.

Kaynaklarda Ebû Reşîd en-Nîsâbü'rî'nin hayatı, yetiştiği çevre, eğitim gördüğü hocalar ve ilmi seyahatleri hakkında ne yazık ki yeterince bilgi bulunmamaktadır. Kendisi hakkında sahip olduğumuz sınırlı sayıdaki bilgiyi Mu'tezilî tabakat müelliflerinden Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101) ve İbnü'l-Murtazâ'ya (öl. 840/1437) borçluyuz. Tabakat müellifleri tarafından Kâdî Abdülcebbâr'ın takipçilerinden oluşan Mu'tezilenin on ikinci tabakasının en başında zikredilen Nîsâbü'rî'nin hayatında dikkat çeken üç farklı merhale bulunmaktadır. İlk olarak doğduğu şehir olan Nîsâbü'rî'de Bağdat Mu'tezilesine mensup olduğu dönem, daha sonra Rey şehrine gelerek Kâdî Abdülcebbâr'a talebe olduğu ve Basra Mu'tezilesine geçtiği dönem ve son olarak da tekrar doğduğu yer olan Nîsâbü'rî'ye geri döndüğü dönem. Nîsâbü'rî'nin memleketine geri döndükten sonraki hayatı hakkında tek bilinen şey, geniş bir talebe halkasına sahip olup kelam meclisleri tertip ettiğidir. Onun şehirdeki faaliyetlerinden rahatsız olan muhalifleri şehri yeniden terk etmeye zorlamışlardı. Şehirden ayrıldıktan sonra nereye gittiği bilinmemekle beraber Rey şehrine dönmüş olması muhtemeldir.

Ebû Reşîd en-Nîsâbü'rî'nin nisbesinden Nîsâbü'rî'de doğduğu anlaşılrsa da doğum tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir tarih zikredilmemiştir. Ancak Sahib b. Abbâd (öl. 385/995) tarafından düzenlenen ilmi meclislere katılması¹ ve yine 383 yılında Ebû Bekr el-Harezmi (öl. 383/993) ile Bediüzzaman el-Hemedânî (öl. 398/1007) arasında gerçekleşen bir münazarada mütekellim sıfatı ile hazır bulunması² bilgisinden hareketle hicri 350 yılı civarında doğduğunu söyleyebiliriz. Kadi Abdülcebbâr ile tanıştığında yaş itibarı ile biraz ilerlemiş olmalıydı. Çünkü Kâdî Abdülcebbâr talebeleri arasında sadece ona şeyh diyerek hitap ettiği kaydedilir.³ Bu hitap tarzı, onun akranlarına nazaran biraz yaşlı olduğunu gösterdiği gibi, ilmi konumuna da işaret edebilir.

Nîsâbü'rî'nin hayatının ilk merhalesine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Sadece Kâdî Abdülcebbâr ile tanışmadan önce Bağdat Mu'tezilesine mensup olduğunu biliyoruz.⁴ Kâdî Abdülcebbâr'ın 367 yılında Sahib b. Abbad tarafından Rey ve Cibâl bölgesinin baş kadılığına getirildiği ve 385 yılında Sahib b. Abbad'ın ölümü üzerine baş kadılıktan azledildiğini düşünürsek hocasının kadılık yaptığı süreçte Nîsâbü'rî'ye geldiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Kâdî Abdülcebbâr'ın 415 yılındaki vefatından sonra Basra Mu'tezilesinin başına geçtiğini dikkate alırsak Basra Mu'tezilesine intisabının nispeten erken bir dönemde gerçekleştiğini düşünebiliriz. Bağdat Mu'tezilesine dair görüşlerini içeren herhangi bir eserinin olmaması eser telifine başlamadan önce Basra Mu'tezilesine geçtiği ihtimalini güçlendirmektedir. Günümüze ulaşan eserlerinin tamamı Basra Mu'tezilesine dair görüşlerini yansıtmaktadır. Ömrünün ilk yıllarında Bağdat Mu'tezilesine intisap etmesi muhtemelen Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin (öl. 319/931) Horasan bölgesindeki şöhretinden kaynaklanmaktadır.⁵ Belhî'nin görüşlerinden büyük oranda

¹ Ebû Reşîd Said b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Rıdvan Seyyid - Ma'n Ziyade (Beirut: Ma'hedü'l-İnma'i'l-Arabi, 1979), 285; Humejd b. Ahmed el-Muhallî, "Min Kitabi'l-hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye", *Ahbaru eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistan ve Deylem ve Geylan*, thk. Wilferd Madelung (Beirut: el-Ma'hadu'l-Almanî li Ebhâsi's-Şarkıyye, 1987), 266.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-udebâ (irşadü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib)*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 1/242.

³ Hakim el-Cüşemî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed Kerrame el-Beyhaki, "et-Tabakâtu hâdiyete'l-'aşere ve's-sâniyete'l-Aşere min şerhi'l-'uyûn", *Fadlu'l-i'tizal ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1986), 382; Ahmed b. Yahya İbn Murtaza, *Kitabu tabâkâti'l-Mu'tezile*, thk. S. D. Wilzer (Beirut: y.y., 1961), 116.

⁴ Cüşemî, "Tabakât", 382; İbn Murtaza, *Tabâkâtu'l-Mu'tezile*, 116; Max Horten, "Die Philosophie Des Abu Raschid", *Studien Zur Philosophie des Abu Rasid Nîsâbü'rî*, ed. Fuat Sezgin (Frankfurt: Institut für Geschichete der Atabisch-İslamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1986), 1.

⁵ Nîsâbü'rî, *Mesâ'il*, 7; Hatice K. Arpağuş, "Bağdat Mu'tezile Ekolü Belhi Örneği", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2008), 162.

etkilendiği anlaşılan Nîsâbü'rî'nin, ona karşı olan saygısı ömrünün sonuna kadar devam etmiştir.⁶

Nîsâbü'rî'nin hangi amaçla Nîsâbü'rî'dan Rey şehrine geldiği bilinmemektedir. Ancak ömrünün ilk yıllarında geldiğini dikkate aldığımızda eğitim amacı ile gelmesi muhtemeldir. Rey şehri tercih etmesinin sebebi Nîsâbü'rî ile muasır olan Bağdadî'nin de aktardığı üzere Büveyhi veziri Sahib b. Abbad'ın Mu'tezile'ye karşı olumlu siyaseti etkili olmuş olabilir.⁷ Hatta bu dönem mihne sonrası süreçte Mu'tezilenin yeniden canlandığı bir dönem olarak kabul edilir. Nîsâbü'rî'nin Rey şehrine gelmesinde Kâdi Abdülcebbâr'ın kendisi de etkili olmuş olabilir. Ama kesin olarak bilinen bir şey vardır ki o da Nîsâbü'rî'nin Rey şehrine geldikten sonra mensubu olduğu Bağdat Mu'tezilesinden ayrılarak Basra Mu'tezilesine intisap etmesidir. Ömrünün geri kalan kısmında Ebû Haşim el-Cübbâ'ın sıkı bir takipçisi olarak Basra Mu'tezilesinin görüşlerini başta Bağdat ekolü olmak üzere diğer bütün fırkalara karşı savunmuştur.

Nîsâbü'rî'nin Rey şehrine gelerek Kâdi Abdülcebbâr'ın ders halkasına katılması hayatında önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu dönemde Nîsâbü'rî, Bağdat Mu'tezilesi geçmişinden tamamen ayrılarak, hocası Kâdi Abdülcebbâr'ın öncülüğünde Basra Mu'tezilesinin fikirlerini benimsemeye başlamıştır.⁸ Beşinci yüzyıl itibarı ile iki ekol arasında imamet gibi bazı siyasi muhtevaya sahip konuların yanı sıra, ihtilafların daha çok kelamın temel esasları ile ilgili olduğu söylenebilir. Bu merhalede onun fikir dünyasının oluşumunda Ebû Haşim el-Cübbâ'ın kelami düşünceleri son derece belirleyici olmuştur. Kısa sürede hocasının takdirini kazanan Nîsâbü'rî, onun yokluğunda öğrencilerine ders vermesi, kendisine gelen bazı kitap siparişlerinin yazımını Nîsâbü'rî'ye havale etmesi,⁹ hocasının takdirini kazandığını gösterdiği gibi onun vefatından sonra mezhep içerisinde riyasete gelmesinin de sebebini açıklamaktadır.

Nîsâbü'rî'nin hangi tarihte ve nerede vefat ettiği bilinmemektedir. Ancak Kâdi Abdülcebbâr'ın 415 yılında vefat ettiğini dikkate alırsak bu tarihten çok da uzun olmayan bir süre sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz. Kendisi kaleme aldığı eserlerle Mu'tezilî düşüncenin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu eserleri arasında beş tanesi günümüze ulaşmıştır. Bunlar: *Kitabu mesâilu'l-hilâf fi'l-usûl*, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdâdiyyin*, *İ'câzu'l-Kur'ân*, *Divânu'l-usul fi't-tevhid* ve *Ziyâdâtü's-şerh* adlı eserleridir.

Nîsâbü'rî'nin, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdâdiyyin* adlı eseri, Ma'n Ziyade ve Ridvan Seyyid tarafından yayımlanmıştır.¹⁰ Muhakkikler, bu eserin tahkiki Berlin'de bulunan tek nüshaya dayanarak yapmışlardır.¹¹ Ancak bu baskının bir takım hatalarla malul olduğunu ifade etmek gerekir. Daniel Gimaret, kaleme aldığı bir makalede bu hataların bir cetvelinin yanı sıra isim, kitap ve fırkaların bir indeksini de çıkarmıştır.¹² Ayrıca tez çalışmamızda rahmetli Fuat Sezgin'in kaydından hareketle *el-Mesâil fi'l-hilâf* in San'a'daki Mektebetü'l-Evkaf'ta 94574/696 numarada kayıtlı farklı bir nüshasının bulunduğunu belirtmiş ve bütün gayretlerimize rağmen esere bir türlü ulaşamamıştık. Hasan Ansari ve Sabine Schmidtke ilgili numarada kayıtlı bulunan nüshayı değerlendiren uzunca bir makale kaleme almışlardır. Bu çalışmalarında söz konusu yazmanın *el-Mesâil fi'l-hilâf*'in farklı bir nüshası olmayıp, bilakis *el-Mesâilu'l-hilâf fi'l-usûl* adında tamamen farklı bir eser olduğunu ortaya koymuşlardır.¹³ Bu eser, Nîsâbü'rî'nin Mu'tezile içerisindeki polemikleri ele aldığı diğer eserinin aksine Mücebbire, Eş'ariler, Şia, Hariciler ve Mürcie gibi muhalif fırkalara dair eleştirileri içeren daha kapsamlı bir metindir.¹⁴

Nîsâbü'rî'nin yazma halinde elimize ulaşan diğer bir eseri ise Kur'ân metninin üstünlüğünü ele alan *İ'câzu'l-Kur'ân*'dır. Metinde Kur'ân metninin üstünlüğünü kabul etmeyen İslam dışı fırkaların yanı sıra Nazzâm başta olmak üzere Kur'ân'ın i'câzının sarfe¹⁵

⁶ Nîsâbü'rî, *Mesâil*, 74, 83, 87, 96 166, 180, 188.

⁷ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Albert Nader Nasri (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1986), 129; Abdülkadir el-Bağdadî, *el-Farku beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyittin Abdülhamit (Kahire: Dâru't-Talâi', 2009), 139; ayrıca bk. Hanifi Şahin, "Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünnî İlişkileri", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 6/2 (2013), 29.

⁸ Cüşemî, "Tabakât", 382; İbn Murtaza, *Tabâkâtü'l-Mu'tezile*, 116; Fuat Sezgin, *Tarihu't-turasi'l-Arabî*, çev. Muhammed Fehmi el-Hicazi (b.y.: İdaretü's-Sekâfeti ve'n-Neşri bi'l-Cami'e, 1991), 1/626; Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Kadar Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 97-98.

⁹ Cüşemî, "Tabakât", 382; İbn Murtaza, *Tabâkâtü'l-Mu'tezile*, 116; Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2008), 240.

¹⁰ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*.

¹¹ Berlin-Glazer 12 (5125) numarada kayıtlı nüsha için bk. "Abû Raşid Sa'îd İbn Muḥammad İbn Sa'îd al-Masâ'il fi'l-hilâf bayna al-Basriyyin wa'l-Bağdâdiyyin", *Echo Cultural Heritage Online* (10 Ağustos 2023) https://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHODOCView?url=/experimental/ismi_proto/UGTHYORG/pageimg&pn=9&mode=imagepath

¹² bk. Daniel Gimaret, "Pour Servir a la Lecture des Masâil d'Abû Rasîd al-Nîsâbü'rî", *Bulletin d'études orientales*, IX (11-38) 2012.

¹³ Sabine Schmidtke - Hasan Ansari, "Mu'tazilism after Abd al-Jabbâr: Abû Rashid al-Nîsâbü'rî's Kibtâb Masâ'il al-Khilâf fi'l-Usûl", *Studies in Medieval Islamic Intellectual Traditions* (Georgia: Lockwood Press, 2017), 225. Eserin yazma halini bizimle paylaştığı için Yusuf Arıkaner'e teşekkür ederiz.

¹⁴ Schmidtke - Ansari, "Mu'tazilism after Abd al-Jabbâr: Abû Rashid al-Nîsâbü'rî's Kibtâb Masâ'il al-Khilâf fi'l-Usûl", 239.

¹⁵ Kelime manası itibarı ile engel olmak anlamına gelen Sarfe, Kur'ân'ın benzerinin insanlar tarafından meydana getirilmesinin mümkün olmasına rağmen, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 61/1 (2024), 92-106 / DOI: 10.29288/ilted.1422472

bakımından olduğunu ileri süren özel bir grubu da muhatap almaktadır. Ona göre Kur'ân'ın i'câzı, gayba dair verdiği haberler bakımından olduğu gibi aynı zamanda nazil olduğu dönemdeki şairler ve hatipler tarafından ortaya konan edebi ürünlere nispeten daha üstün bir metin olmasından da ileri gelir. Kur'ân'ın fesahat ve belagat açısından üstünlüğü, peygamberin nübüvvetinin en büyük işaretidir. Burada İbn Ravendi ve Ebû İsa el-Verrâk gibi isimler tarafından ileri sürülen şüpheler özellikle dikkate alınmış ve gerekli cevaplar verilmiştir. Eser Melik Suud Üniversitesi kütüphanesinin yazma eserler koleksiyonunda 7752 F 1642/2 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Genel itibariyle okunaklı olan nüshanın değişik yerlerinde birtakım silikler bulunmakta ve son faslının tamamlanmadığı görülmektedir.

Nîsâbü'rî'nin günümüze ulaşan diğer hacimli bir eseri ise *Divânu'l-usûl Divânu'l-usûl fi't-tevhîd*'dir.¹⁶ Ebû Ride tarafından tahkik edilen eserin yazma nüshası Taha Hüseyin'in kültür bakanlığı döneminde Yemen'e gönderilen ilmi heyet tarafından tespit edilmiştir. Kâdi Abdülcebâr'ın *Muğni'sinin* kayıp ciltlerinden birisi olması düşünülen kopyası alınmıştır. Nüshasının baş kısmı ile son kısmı eksik olduğu için künyesi tespit edilememiştir. Eseri yayına hazırlayan Ebû Ride, Cüşemî'nin *Tabakât*'ta aktardığı bilgiden hareketle *Divânu'l-usûl Divânu'l-usûl fi't-tevhîd* ismini uygun görmüştür.¹⁷

Nîsâbü'rî'ye ait aynı eserin farklı bir bölümü olduğu tahmin edilen diğer bir nüshası ise British Museum'da 8613 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Bu eserin aynı şekilde baş ve son kısımları eksik olduğu için tam künyesi tespit edilememiştir. Richard Martin, bu nüshanın nübüvvet bölümünü, İslam'da nübüvvet ile ilgili yaptığı bir çalışmada yayımlamıştır.¹⁸ O, da Ebû Ride ile aynı kanaate sahip olup eserin Nîsâbü'rî'ye aidiyeti noktasında herhangi bir şüphe taşımasa da *Divânu'l-usûl* yerine *Ziyâdâtü's-şerh* ismini tercih etmiştir. Martin ve Ebû Ride eserin isimlendirmesi noktasında farklı argümanlardan hareketle farklı kanaatlere ulaşmışlardır. Biz de metin içerisinde ilgili eserlere atıf yaparken muhakkiklerin tercihlerine sadık kaldık. British Museum'daki nüshanın bazı yerlerinde hasarlar olsa da genel itibari ile okunaklı olduğunu söyleyebiliriz.

1. MU'TEZİLE MEZHEBİNDEKİ YERİ

Nîsâbü'rî, sadece Rey şehrinde tanınan bir isim değildi. Cürcan ve doğduğu yer olan Nîsâbü'r'da da tanınıyordu. Cüşemî'nin aktardığına göre ömrünün belli bir dönemini Cürcan'da geçirmiş ve şehirdeki Mu'tezililer ile bir takım münasebetler geliştirmiştir. Şehirdekiler, onun ilmi konumunu takdir etmişler ve ondan *tevhid* ve *adalet* ilkeleri ile başlayan bir eser yazmasını istemişlerdir. O da onların bu taleplerini yerine getirerek *Divânu'l-usûl* adlı eserinin *Tevhid* ve *Adalet* esasları ile başlayan farklı bir versiyonunu kaleme almıştır.¹⁹ Cüşemî'nin aktardığına göre Nîsâbü'rî, memleketi olan Nîsâbü'r'da kalamcılarının toplanıp müzakere ve münazaralarda bulunduğu bir halkaya sahip idi. Ancak şehirdeki muhaliflerinin baskısına maruz kalmış ve kısa süre sonra şehri terk etmek durumunda bırakılmıştır.²⁰ Söz konusu muhaliflerin kimler olduğu belirtilmese de Ebû Bekr İbn Füreğ ile birlikte etkinlikleri giderek artan Eş'arilerin yanı sıra bu dönemde Nîsâbü'r başta olmak üzere Horasan bölgesinde en güçlü fırkalardan birisi olan Kerramilerin olma ihtimali yüksektir. Nîsâbü'rî'nin muhalifleri tarafından hedef alınarak taciz edilmesi, etkisiz bir kişilik olmayıp bilakis şehirde yaşayan muhaliflerinin tepkisini üzerine çekecek derecede olduğunu göstermektedir.

Nîsâbü'rî, Büveyhiler'in ünlü veziri Sahib b. Abbad'ın düzenlediği ve ilmi meselelerin tartışıldığı meclislere zaman zaman katılırdı.²¹ Onun, bu meclislere yetkin bir âlim sıfatı ile mi, yoksa dinleyici kitesinden birisi olarak mı katıldığı bilinmemektedir. Her halükârda devlet ricalinden insanlarla bir araya geldiği ve elit insanlar tarafından ilmi meselelerin tartışıldığı ortamlarda bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu durum ona bir yandan yaşadığı dönemde tartışılan konuları birinci elden takip etme fırsatı verirken diğer yandan dönemin önde gelen devlet adamları ve fikir insanları ile temas kurma imkânını sağlamıştır. Buradan hareketle yaşadığı dönemin fikri ve siyasi atmosferini yakından takip ettiğini söyleyebiliriz.

Ebû Reşid en-Nîsâbü'rî'nin belki de en dikkat çeken yönü, Mu'tezile'nin hem Bağdat hem de Basra ekolleri içerisinde hayatının belli evrelerini geçirmiş olmasıdır.²² Önceleri Bağdat Mu'tezilesine mensup olan Nîsâbü'rî, daha sonra Rey şehrine gelerek Kâdi

Allah'ın engellemesi sebebiyle insanların buna güç yitirememesi anlamına gelir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/140-141.

¹⁶ Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Divânu'l-Usul fi't-Tevhid*, thk. Muhammed Abdulhadi Ebû Ride (Kahire: Vizâretü's-Sekâfe, 1965).

¹⁷ Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 11 vd.

¹⁸ Richard C. Martin, *A Mu'tazilite Treatise on Prophethood and Miracles. Being Probably the Bab Ala'n-Nubuwwah Form The Ziyadat al-Sharh by Abu Rashid al-Nîsâbü'rî* (New York: New York University, 1975).

¹⁹ Cüşemî, "Tabakât", 383.

²⁰ Cüşemî, "Tabakât", 383.

²¹ Muhallî, "Min Kitabi'l-Hadâiku'l-Verdiyye fi Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye", 266; Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 285.

²² Cüşemî, "Tabakât", 382.

Abdülcebbâr vasıtası ile Behşemîler tarafından temsil edilen Basra Mu'tezilesine geçmiştir. Mu'tezilenin her iki ekolü içerisinde bulunmanın vermiş olduğu tecrübe, kendisine iki ekolün fikirlerine yakından hâkim olma noktasında bir avantaj sağlamıştır. Nisâbûrî, bu tecrübesinden hareketle her iki ekol arasındaki önemli görülen ve tartışma konusu olan meseleleri içeren *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn* isimli eserini telif etmiştir. Eserin günümüze ulaşmış olması büyük bir heyecan kaynağıdır. Eserde tartışılan konular, yetkin bir isim tarafından kaleme alınması bakımından önemlidir. Ayrıca Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Haşim el-Cübbâî ve Ebû'l-Kâsım el-Belhi gibi önemli Mu'tezilî temsilcilerin eserlerine yapmış olduğu yoğun atıflar, eserleri günümüze ulaşmayan bu düşünürlerin fikirlerinin bilinmesi ve aralarındaki ihtilafın boyutunun ortaya konması bakımından son derece önemlidir.

Nisâbûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf* adlı eserinde ortaya koyduğu yaklaşım dikkat çekicidir. O, Mu'tezilenin iki ekolü arasındaki polemikleri, teorik olarak geniş bir açıdan ele almakta ve ifade etmek gerekirse objektif bir tutum sergilemekten uzak durmaktadır. Basra Mu'tezilesinin görüşlerini daha çok Ebû Ali ve Ebû Haşim ile özdeşleştirirken, Bağdat Mu'tezilesinin görüşlerini ise Belhi ile özdeşleştirmektedir. Ebû Haşim'in görüşlerinin merkeze alındığı eser, daha çok onun Bağdat Mu'tezilesine karşı bir savunusu mahiyetindedir. Ancak her ne kadar Bağdat Mu'tezilesinden ayrılrsa da fikirlerinden etkilendiği eski üstadı Belhi'ye karşı olan saygısını büyük oranda korumakla beraber, onun takipçilerine karşı sert bir üslup kullanmaktan geri durmamaktadır.²³ Beklenenin aksine iki ekol arasındaki ihtilafları önemsemeden gelmek yerine derinlemesine ele almaktadır. Yine beklenenin aksine iki ekolü, aralarındaki ihtilaflara rağmen aynı çatı altında bulunmaları sebebiyle söz konusu ihtilafları asgariye indirip müşterek bir noktada buluşturmak yerine muhalif olarak gördüğü Bağdatlılara karşı sert bir üslup kullanmaktan çekinmemiştir. Böylece o, iki ekol arasındaki ihtilaflardan hareketle bir sentez yoluna gitmediği gibi söz konusu ekollerini birbirine yakınlaştıracak bir eğilim içerisinde de olmamıştır.

Mu'tezilenin on ikinci tabakasından zikredilen Nisâbûrî, diğer akranlarına nazaran saf Mu'tezilî bakış açısını büyük oranda muhafaza eden isimlerden birisidir. Kâdi Abdülcebbâr'ın öğrencileri arasında zikredilen ve eserlerine şerh ve ta'lik yazarak günümüze ulaşmasını sağlayan Natık Bilhakk (öl. 424/1032), İbn Mettevey, Mankdim (öl. 425/1033) ve Ferzazi gibi bazı isimlerde Zeydi eğilimler söz konusu iken, Şerif Murtaza (öl. 436/1044) gibi bazılarında ise İmami eğilimler söz konusudur. Bunların yanı sıra on ikinci tabaka içerisinde Zeydî ve İmâmî eğilimleri olan başka isimler de bulunmaktadır.²⁴ Özellikle Büveyhiler döneminde Mu'tezile ve Şia arasındaki yakınlaşma dikkate alındığında Nisâbûrî'nin ele aldığı konularda Mu'tezilî bakış açısını muhafaza etmesi kayda değer bir gelişmedir. Mesela o imamın masumiyeti noktasında İmamiler tarafından ileri sürülen iddiaları²⁵ kabul etmeyip imamet ile nübüvvet arasında net bir ayırma gitmektedir. Ona göre imamet siyasi bir makam olup dünyevi maslahatların korunması için gerekli iken, nübüvvet ise Allah'ın kullarına bahsettiği bir lütuf olup uhrevî hayatı ilgilendirmektedir.²⁶ Nisâbûrî ayrıca Şîî müellifler tarafından Kur'ân'da bir eksiklik olup olmadığı şeklinde gündeme getirilen tartışmalara itibar etmeyip, Kur'ân'ın tam olarak tedvin edilip muhafaza edildiğini ifade etmektedir.²⁷ Şîî müelliflerin sahabeye karşı olumsuz tavırları ve zaman zaman hakaretvari ifadelerine karşı Nisâbûrî, eserlerinde sahabe hakkında son derece saygın bir üslup ile hitap etmiştir. Bu yaklaşımlarından da anlaşıldığı üzere Şîîlerle Mu'tezile arasında etkileşimin en üst düzeyde yaşandığı bir dönemde saf Mu'tezilî bakış açısını büyük oranda koruma noktasında gayret göstermiştir. Şîîlerin hassas olduğu konularda dahi Mu'tezilî bakış açısı ile yorum yapmaktan geri durmamıştır.²⁸

Nisâbûrî'yi mezhep içerisinde yeni fikirler ileri süren ve mezhebe yeni bir istikamet tayin eden biri olarak görmek yerine, mezhebe ait birikimi belli oranda sistematize eden ve Mu'tezilî bakış açısının devamını sağlayan bir mütekekkim olarak görmek daha doğru olacaktır. Nitekim günümüze ulaşan eserlerine baktığımız zaman Kâdi Abdülcebbâr gibi Ebû Haşim başta olmak üzere Basra Mu'tezilesinin çizgisini sürdüren bir isim olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu Basra Mu'tezilesine körü körüne bir bağlılık anlamına gelmemelidir. Görüşlerine taassup derecesinde bağlı olduğu Ebû Haşim ve hocası Kâdi Abdülcebbâr da dâhil olmak üzere yeri geldiğinde Mu'tezilî öncülerini eleştirmiştir. Mesela mühlette olanın durumu ile ilgili Kâdi Abdülcebbâr'ın verdiği cevabın doğru olmadığını ifade ederek eleştirmiş ve konuyla ilgili kendi görüşlerini aktarmıştır.²⁹ Ayrıca görüşlerine büyük oranda sadık kaldığı Ebû Haşim'i de zaman zaman eleştirerek Ebû Abdullah el-Basri (öl. 369/979) ve Kâdi Abdülcebbâr gibi mezhep içerisindeki diğer isimlerin yaklaşımlarının daha doğru olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Nisâbûrî, Ebû Haşimi özellikle

²³ Nisâbûrî, *el-Mesâil*, 284, 285, 286.

²⁴ Cüşemî, "Tabakât", 382; Ahmet Mahmut Subhi, *el-Mu'teziletü fi İlmi'l-Kelâm* (Beirut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyyeti, 1985), 332.

²⁵ Hanifi Şahin, *Şiilerin Gözüyle Sünniler İlk Dönem Şii Kaynaklarında Sünni Algısı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 97-122

²⁶ Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed en-Nisâbûrî, *Ziyâdâtü's-Şerh* (Londra: British Museum, Oriental, 8613), 129-131.

²⁷ Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed en-Nisâbûrî, *İ'câzu'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü Câmî'ati'l-Melik Suud, Mahtutât, 7752 F 1642/2), 8a-8b.

²⁸ Nisâbûrî, *İ'câzu'l-Kur'ân* (Mahtutât, 7752 F 1642/2), 8b.

²⁹ Nisâbûrî, *el-Mesâil*, 348.

³⁰ Nisâbûrî, *el-Mesâil*, 162.

sükûn ve tevlid hakkındaki görüşlerinden dolayı eleştiride bulunmuştur. Onun konuyla ilgili yaklaşım ve istidlallerinin eksikliğini ifade ettikten sonra kendi bakış açısına göre konuyu ele almaktadır.³¹

Nîsâbü'rî, Basra Mu'tezilesinin çizgisine sadık kalmakla beraber ekol tarafından ileri sürülen bütün fikirleri baştan kabul ettiğini söyleyemeyiz. Bilakis yeri geldiğinde kendine has fikirler ortaya koymuş ve mezhebe ait birikimi daha sistematik ve tutarlı bir hale getirmiştir. Burada Nîsâbü'rî'nin özgünlüğüne ışık tutmak üzere kendisinden önceki düşünürlerin görüşlerine katılmadığı bazı örnekleri zikretmek istiyoruz.

Nîsâbü'rî'nin zaman zaman görüşlerini eleştirdiği isimlerden birisi de Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf'tır. O, Allaf'ın ölümden sonraki hayatın mahiyeti hakkındaki görüşlerini aktararak eleştirir: "Allaf'a göre ölümden sonraki hayat ebedi değildir ve insanlar, ölümden sonra daimi bir sükûnete erişecek olup bu hallerinden haz alacaklardır. Çünkü ona göre ahiret hayatının ebedi olması, Allah ile beraber ebedi varlıkların da olacağı anlamına geleceğinden dolayı mümkün değildir." Nîsâbü'rî, Allaf'ın bu ifadelerinin dünyevi ölçütler açısından doğru olma ihtimalinin bulunması ile beraber uhrevî hayat açısından böyle bir çıkarımda bulunmanın doğru olmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu durum, Allah'ın kudret sıfatı ile uyuşmamaktadır. Allah, kadir-i mutlak olduğuna göre ahirette sonsuz bir hayat yaratmaya kadirdir.³² Nîsâbü'rî, Allaf'ın bu görüşünün kendi döneminde yaşayan bazı Mürciiler tarafından da savunulduğunu belirtmektedir. Ancak *adalet* ve *tevhid* ilkeleri ile çeliştiği için bu görüşü kabul etmek mümkün değildir.³³

Nîsâbü'rî, ahiret hayatının mahiyeti hakkında Cehm b. Safvan ve ashâbı tarafından ileri sürülen görüşlerin de doğru olmadığını ifade etmektedir. Nitekim onlar da cennet ve cehennem hayatlarının sonsuz olamayacağını ileri sürerek bu konuda sadece Allah'ın sonsuz olduğunu ifade eden ayetleri delil göstermişlerdir. Nîsâbü'rî ise onların bu yaklaşımını Allah'ın kudreti ile çelişip onu âciz bir varlık konumuna indirgeyeceği için reddetmiştir.³⁴

Nîsâbü'rî, Basra Mu'tezilesinin önemli isimlerinden birisi olan Ebû Ali el-Cübbâî'yi Kur'ân ile kıraati birbirinden ayrı şeyler olduğunu ifade etmesi üzerine eleştirmiştir. Ebû Ali el-Cübbâî'ye göre "kelâm ve ses aynı şeyler değildir. Kalam bâkî (süreklilik anlamında), ses ise sınırlıdır (kesik kesiktir). Kalam cevher, ses ise araz mesabesindedir. Bu bakımdan cevher, aynı anda birden çok yerde bulunamaz. Ancak kalam cevher olmadığı (mana olduğu) için birden çok yerde bulunabilir." Cübbâî'ye göre "bundan dolaydır ki insanlar, aynı anda dünyanın farklı bölgelerinde aynı kelamı okuyabilmektedirler. Bununla beraber hikaye ile hikaye edilen şey arasında mâna bakımından herhangi bir farklılık yoktur ve Kur'ân'da okuduğumuz, yazdığımız, ezberlediğimiz ve dinlediğimiz her şey mâna bakımından Kur'ân ile aynı şeyler olmakla beraber mahiyet bakımından farklı şeylerdir." Cübbâî, Kur'ân ile kıraat arasında ayırım yaptıktan sonra görüşlerini beş açıdan temellendirmektedir.³⁵

Nîsâbü'rî, Ebû Ali'nin, Kur'ân ile kıraatin aynı şeyler olmadığı noktasındaki iddialarını aktardıktan sonra bunlara tamamen karşı çıkarak eleştirir. O, Kur'ân ile kıraatin aynı şeyler olduğunu ifade ettikten sonra Cübbâî'nin zikrettiği esasları birer birer ele alarak geçersizliğini ortaya koyar.³⁶

Yukarıda Nîsâbü'rî'nin Ebû Haşim'in çizgisini takip edip görüşlerine büyük oranda sadık kaldığını ifade etmiştik. Ancak iki ayrı yerde Ebû Haşim'e itirazlar yönelttiğini tespit ettik. Eleştiri yönelttiği konular *tevlid* ve hareketin mahiyeti hakkındadır.³⁷ O, bu iki konuda kendi görüşlerini aktardıktan sonra Ebû Haşim'den farklı düşündüğünü açık bir şekilde ifade etmektedir. Bununla beraber diğer Mu'tezilî isimlere nazaran Ebû Haşim'e daha az eleştirilerde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Nîsâbü'rî'nin, eleştiride bulunduğu isimlerden birisi de *Kitâbü'l-usûl* adlı eserine *Ziyâdâtü's-şerh* adında bir şerh yazdığı Ebû Ali b. Hallâd'dır.³⁸ Dikkat çeken eleştirilerinden birisi şerh'atlerin neshi konusundadır. İbn Hallâd'a göre Hz. Musa'dan nakledilen "benim şeriatim asla nesh edilmeyecektir." şeklindeki rivayete haberin sıhhati ve haberin anlaşılması olarak iki açıdan yaklaşılabilir. Sıhhat açısından bakıldığında Yahudilerin büyük bir dini grup oldukları için sıhhat bakımından bir problem olmadığı kabul edilebilir. Ancak asıl problem haberin anlaşılması ve doğru bir şekilde te'vil edilmemesinden

³¹ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 199.

³² Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 265.

³³ Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 269.

³⁴ Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 269-270 Nîsâbü'rî tarafından Ebü'l-Hüzeyl'e yöneltilen diğer eleştiriler için bk. *Tevhid*, 119, 135.

³⁵ Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Ziyâdâtü's-şerh* (Londra: British Museum, Oriental, 8613), 141b-142a.

³⁶ Nîsâbü'rî, *Ziyâdât (British)* (Oriental, 8613), 142b-143b; Nîsâbü'rî'nin, el-Cübbâî'ye yönelttiği diğer eleştiriler için bk. *Ziyâdât (British)* (Oriental, 8613), 135b, 139a-139b; Nîsâbü'rî, *Ziyâdâtü's-şerh*, 145; Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 21, 74-75, 84-85, 137, 139, 141.

³⁷ Nîsâbü'rî, *Mesâil*, 199; Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 3

³⁸ İbn Hallâd'a yönelik eleştirileri için bk. Nîsâbü'rî, *Ziyâdât (British)* (Oriental, 8613), 133b-134b, 136a; Nîsâbü'rî, *Ziyâdâtü's-şerh*, 141; Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 14, 28-29.

kaynaklanmaktadır. Nîsâbûrî, İbn Hallâd'ın ilk yaklaşımına karşı çıkararak haberin sıhhatinde de problem olduğuna işaret eder. Ona göre Yahudiler, tarihlerinin belli evrelerinde azınlık durumuna düşmüşler ve Babil kralı Buhtunnasr (öl. m.ö. 562) döneminde tamamen kılıçtan geçirilerek yok edilmişlerdir. Dolayısıyla nesiller arasında kesintisiz bir sürekliliğin yaşandığını iddia etmek güç olduğundan haberin inkıtaat uğrama ihtimalinin yüksek olduğunu düşünür.³⁹

Hocası olmasına rağmen Kadi Abdülcebâr da Nîsâbûrî'nin eleştirilerine muhatap olmuştur. Hocasını eleştirdiği konulardan birisi mucizedir. Nîsâbûrî, hocasının mucize konusundaki görüşlerine iki açıdan eleştiride bulunmaktadır. Bunlardan birincisi peygamberler tarafından gösterilen mucizenin, nübüvvetin mi yoksa lütuf ve maslahatın mı bir göstergesi olduğu noktasındadır. Kâdi Abdülcebâr'a göre peygamberler tarafından gösterilen mucizenin, onların nübüvvetine mi yoksa lütuf ve maslahat oluşlarına mı işaret ettiği noktasında herhangi bir ayırım yapmak imkânsızdır. Nîsâbûrî'ye göre bunun arasında bir ayırım yapmak iki farklı şekilde mümkündür. İlk olarak peygamberler bizzat kendi ifadeleri ile bu ayırımı yapabilirler. Mesela peygamber bizzat kendisi: "Bende zahir olan bu mucize, lütuf ve maslahat oluşumun değil, nübüvvetimin bir alâmetidir" der ve bu onun nübüvvetinin bir delili olur. Diğer taraftan bu ayırım bizzat Allah tarafından da yapılabilir. Mesela bir peygamber, peygamberlik iddiasında bulunduğu sırada iddiasını kanıtlamak için Allah'tan mucize istediğinde Allah'ın, onun bu talebine cevap vermesi durumunda söz konusu mucize, onun peygamberliğinin ispatı anlamına gelir.⁴⁰

Nîsâbûrî'nin, mucize konusunda hocasına muhalefet ettiği diğer bir nokta ise evliya ve salih insanlardan keramet tarzı bir takım hallerin meydana gelip gelmeyeceği noktasındadır. Kâdi Abdülcebâr'a göre bu tarz olayların peygamberler dışındaki insanlarda meydana gelmesi mümkün değildir. Çünkü bu tarz olayların onlarda meydana gelmesi mucizeyi sıradanlaştırdığı gibi onu, nübüvveti delalet eden bir hususiyet olmaktan da çıkarır. Nîsâbûrî ise keramet salih insanlarda meydana gelmesi herkeste meydana geleceği anlamına gelmez diyerek hocasına karşı çıkar. Hocasının bu konudaki kaygısını yersiz bulan Nîsâbûrî, bu tarz olayların herkesin eliyle meydana gelmesi halinde zaten keramet olmaktan çıkacağını ifade eder. Dolayısıyla keramet gibi bir takım olağanüstü olayların ermiş insanların eliyle meydana gelmesinin mümkün olduğunu düşünür.⁴¹

Buraya kadar Nîsâbûrî'nin, Mu'tezilî düşünürlerin bir kısmına yönelik eleştirilerini zikrettik. Ancak onun, mezhep içerisindeki isimlere yönelik eleştirilerinin, aktardıklarımızla sınırlı olmadığını ifade etmemiz gerekir. Nitekim mezhep içerisinde daha birçok kişiye eleştirilerde bulunmaktadır.⁴² Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Nîsâbûrî, her ne kadar Basra Mu'tezilesinin çizgisini devam ettirse de yeri geldiğinde bir takım eleştiriler ileri sürmekte ve kendine has bir yöntem izlemektedir.

2. MU'TEZİLE İÇERİSİNDEKİ POLEMİKLERE YAKLAŞIMI

Nîsâbûrî'nin Mu'tezile içerisindeki polemikleri ele alan eserini incelediğimiz zaman mezhebin yekpare bir bütün olmadığını bilakis kendi içerisinde değişik fraksiyonlara ayrıldığını söyleyebiliriz. Nîsâbûrî'nin Basra ve Bağdat ekolleri arasında vuku bulan tartışmaları içeren *el-Mesâil fi'l-hilâf Beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdâdiyyin* adlı eserinde yüz elli civarında polemik zikredilmiştir. Ancak buradan hareketle iki ekol arasındaki tartışmalı konuların bunlardan ibaret olduğunu ve başka hiçbir ihtilafın yaşanmadığını ifade etmek mümkün değildir. Nitekim burada ele alınan konular dışında da görüş ayrılıklarının bulunması son derece tabiidir. Hatta aynı ekol içerisinde bulunmalarına rağmen farklı yaklaşımların sergilendiğini ifade etmek mümkündür.

Mezhepler tarihi müelliflerinden Ebü'l-Hüseyn el-Malatî (öl. 377/987)'ye göre Basra ile Bağdat Mu'tezilesi arasında binden fazla tartışmalı konu vardır ve taraflardan her biri, diğerini küfür ile itham etmiştir.⁴³ Bağdâdî ise iki ekol arasındaki tekfir meselesini şu şekilde aktarmaktadır: "Basra ekolüne mensup olan bazı kişiler, eserlerinde Belhî'nin, on farklı meselede kendilerinden farklı düşündüğü için Ebû Ali ve Ebû Haşim'in ashâbı tarafından tekfir edildiğini zikretmektedirler. Belhî de tam aksine onları tekfir eder. Allah'a hamdolsun ki Ehli Sünnet, her ikisini birden tekfir eder."⁴⁴

Ancak Malatî ile Bağdâdî'nin aksine Nîsâbûrî'nin, Mu'tezile içerisindeki polemiklere yaklaşım tarzına baktığımız zaman her hangi bir tekfir olayının kesinlikle vuku bulmadığını söyleyebiliriz. Bilakis tartışmalarda son derece seviyeli bir üslup hâkimdir. Polemik türü eserlerde sıkça rastladığımız üzere kâfir, dinsiz, fâsik gibi hakaretamiz ifadeler hiçbir yerde kullanılmamış ve

³⁹ Nîsâbûrî, *Ziyâdât (British)* (Oriental, 8613), 81b-82a.

⁴⁰ Nîsâbûrî, *Ziyâdâtü's-şerh*, 155-156.

⁴¹ Nîsâbûrî, *Ziyâdâtü's-şerh*, 156.

⁴² Farklı Mu'tezilî âlimlere yönelik eleştirileri için bk. Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 142, 161, 345 Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât için bk. 74, 83, 86, 286; Bişr b. Mu'temir (öl. 210/825) için bk. 305; Hişâm b. Amr el-Fuvâti (öl. 218/833'den önce) için bk. 345; Ebû Bekr İbnü'l-İhsîd (öl. 326/938) ve Abbâd b. Süleyman es-Saymerî (öl. 250/864) için bk. 88.

⁴³ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malati, *et-Tenbîh ve'r-redd alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bida'*, thk. Muhammed Zahid Kevseri (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2007), 47.

⁴⁴ Bağdâdî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 128.

tartışma konusu olan meseleler son derece entelektüel bir üslupla değerlendirilmiştir. Ayrıca Nîsâbü'rî, Bağdat Mu'tezilesine mensup olan âlimlerden Hayyât için "Şeyhuna Ebü'l-Hüseyn", Belhi için ise "Şeyhuna Ebü'l-Kâsım" gibi saygı ifade eden bir üslupla hitap etmiştir.⁴⁵ Bu üslubundan da anlaşılacağı üzere taraflar arasında fikir ayrılığına konu olan bir takım meseleler bulunmakla beraber Nîsâbü'rî'nin eseri dikkate alındığında tekfire varan bir yaklaşım kesinlikle söz konusu olmamıştır.

Nîsâbü'rî'nin, *el-Mesâil fi'l-hilâf* adlı eseri, dördüncü yüzyılda Mu'tezilenin iki ekolü arasındaki polemikleri göstermesi bakımından önemlidir. Eserde iki ekol arasındaki tartışmalı konular ele alınırken daha çok Bağdat Mu'tezilesinin temsilcilerinden Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Basra Mu'tezilesinden ise Ebû Haşim el-Cübbâî'nin görüşleri esas alınmıştır. Bu iki ismin tercih edilmesinin sebebi Nîsâbü'rî'nin yaşadığı dönem itibari ile söz konusu isimlerin fikirlerinin daha çok kabul görmüş olmalarından kaynaklanmaktadır.⁴⁶ Tartışma konusu olan meselelerde öncelikli olarak Belhi'nin görüşleri ele alınır. Daha sonra da aynı konuya dair Ebû Haşim'in görüşlerine yer verilerek ikincisinin görüşlerinin üstünlüğü ortaya konmaya çalışılır. Abbad b. Süleyman, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Ali b. Hallad ve Ebû Abdullah el-Basri de görüşlerine yer verilen diğer Basralı Mu'tezililerdir.⁴⁷ Bağdat Mu'tezilesinden ise Belhi'nin yanı sıra zaman zaman Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir ve Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (öl. 300/319 ?) görüşlerine yer verilmektedir. Bununla beraber Nîsâbü'rî, daha çok Ebû Haşim el-Cübbâî ile Ebü'l-Kasım el-Belhi arasındaki tartışmaları ele alır.

Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-Hilaf* adlı eserinde dikkat çeken diğer bir husus ise Mu'tezile mezhebini, Bağdâdîler ve Basriler olarak ikiye ayırdıktan sonra ayrıca mezhep içerisinde mütekaddimûn ve müteahhirûn şeklinde bir ayırıma daha gitmesidir. Ancak mütekaddimûn ve müteahhirûn ayırımına fazla değinmeyerek daha çok Basriler ve Bağdadîler arasındaki polemiklere yer vermektedir. Ayrıca Mütekaddimûn Mu'tezilesinin hangi dönemde başlayıp ve ne zamana kadar devam ettiğine veya Müteahhirûnun hangi tarihten itibaren başladığına dair her hangi bir başlangıç tayin etmemektedir. Ancak onun; Ebü'l-Huzeyl el-Allâf, Ca'fer b. Harb ve Ca'fer b. Mübeşşir gibi isimleri Mütekaddimûn Mu'tezilesi içerisinde anması, bu sürecin hicri 250'li yıllar ya da biraz sonrasına denk geldiğini göstermektedir.⁴⁸ Bu tarihten sonrası ise Müteahhirûn dönemini oluşturmaktadır.

Nîsâbü'rî, Mütekaddimûn dönem Mu'tezilesi ile Müteahhirûn arasındaki tartışmalara çok nadir değinmekle beraber, bu tartışmaları ele alırken tercihini genelde Müteahhirûn Mu'tezilesinden yana kullanır. Mesela Ebû Ali el-Cübbâî ile Ebû Huzeyl (öl. 235/849) arasında yaşanan ihtilafı bir meseleyi ele alırken Ebû Ali'nin görüşünün daha doğru olduğunu ifade eder. Cevherde meydana gelen değişikliğin mahiyeti ile ilgili olan bu tartışmaya göre Ebü'l-Huzeyl, iki cevher arasında ayrışma yolu ile meydana gelen uzaklaşma ya da yakınlaşma sureti ile vuku bulan birleşme cevherin kendisinden ayrı bir şeydir, görüşünü benimserken, Cübbâî ise önceleri bu görüşü savunmakla beraber daha sonra ikisinin aslında aynı şey olduğuna karar verir. Nîsâbü'rî, ikili arasındaki ihtilafı anlattıktan sonra şöyle der: "Söylenildiğine göre Ebû Ali'nin nazarında Ebü'l-Huzeyl'den daha büyük bir kimse yoktu. O, buna rağmen kırk meselede ona muhalefet etti ki bu mesele de onlardan biridir. Ancak bu konuda doğru olan Ebû Ali'nin görüşüdür. Nitekim aynı görüşü Ebû Haşim de savunmuştur."⁴⁹

Nîsâbü'rî Basra ve Bağdat ekolleri arasındaki polemikleri ele alırken entelektüel ilgilerinin yanı sıra konjonktürel kaygıları da dikkate almaktadır. Özellikle yaşadığı dönem itibari ile Basra Mu'tezilesine mensup ashabından bir kısmının Belhi'nin görüşlerine meyiletmesi, onu konu seçiminde daha hassas davranmaya sevk etmiştir. Ashabının Belhi'nin görüşlerine meylettığı konuları özellikle ele alıp değerlendirmek istemiş ve Ebû Haşim'in yaklaşımının doğruluğunu ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁰ Onun bu yaklaşımı, ashabının Ebû Haşim'in görüşlerinden uzaklaşarak Belhi'nin görüşlerine meyiletmesinden rahatsız olduğunu göstermektedir. Bu sebeple, Basralı meslektaşlarının hangi konularda Belhi'ye meylettığını tespit ederek aslında Ebû Haşim'in söz konusu meselelerle ilgili yaklaşımının daha doğru olduğunu ispatlamak istemiştir.⁵¹

Nîsâbü'rî, iki ekol arasındaki polemikleri değerlendirirken pasif bir tutum içerisinde olmamıştır. Yeri geldiğinde kendine has görüşleri de açık bir şekilde dile getirmiştir. Ayrıca kendisini her koşulda Basra Mu'tezilesini savunmaya şartlamış değildir. Bu sebeple Basralı olmakla birlikte Nazzâm, Ebü'l-Huzeyl, Ebû Ali el-Cübbâî ve yakın takipçisi olduğu Ebû Haşim'in görüşlerinin

⁴⁵ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 74, 83, 87, 96, 166, 180, 188.

⁴⁶ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 286; Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 139; Maturidî'nin Mutezileye yönelik eleştirilerinde Belhi'yi muhatap alması Belhi'nin bölgedeki etkinliğini gösterdiği gibi dönem itibari ile onunla muasır olması da etkili olmuş olabilir. bk. Ebû Mansûr Muhammedî b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandî el-Maturidî, *Kitâbu't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruşî (Beyrut: Dârü's-Sâdr, 2016), 405.

⁴⁷ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 82, 91, 142, 161, 118, 154, 162, 196, 198, 288, 202, 315, 299.

⁴⁸ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 126-127.

⁴⁹ Nîsâbü'rî, *Tevhid*, 119, 131-132, 135.

⁵⁰ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 196.

⁵¹ Nîsâbü'rî, *el-Mesâil*, 196-198.

de hatalı olduğunu yeri geldiğinde ifade ederek kendince doğru olanı belirtmiştir.⁵² Bazen de Belhi'yi doğrudan muhatap almış ve Ebû Haşim'in görüşlerine başvurmadan eleştirmiştir.⁵³

Nîsâbûrî, iki ekol arasındaki polemikleri çoğunlukla Ebû Haşim ve Belhi'nin görüşleri çerçevesinde ele almakla beraber, bazen farklı temsilcilerin görüşlerini de merkeze aldığı görülmektedir.⁵⁴ Mesela Belhi'nin ashabından olduğu ifade edilen bazı Bağdatlı Mu'tezilîlerin, Allah'ı bilmenin lütuf olarak değil, cehaletin kötü olmasından dolayı vacip olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Nîsâbûrî'ye göre onların bu konudaki yaklaşımları yanlış olduğu gibi, Belhi'nin görüşünü de yansıtmamaktadır. Nîsâbûrî, Belhi'nin de bu konuda Basra Mu'tezilesi gibi düşündüğünü ifade etmektedir.⁵⁵ Onun bu yaklaşımı, Belhi'nin görüşlerine de belli oranda vakıf olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Nîsâbûrî'nin şu ana kadar aktardığımız yaklaşımlarından da anlaşılacağı üzere o, iki ekol arasındaki polemiklere değinirken veya muhataplarını eleştirirken son derece ilmî bir üslup kullanmaya özen göstermiştir. Belhi ve diğer Bağdat Mu'tezilesine mensup âlimlerin görüşlerine atıfta bulunurken saygı ifade eden bir üslup kullanmıştır. Ancak iki ekol arasında tartışma konusu olan kudret meselesine gelince durum değişmektedir. Nîsâbûrî, Basra Mu'tezilesinin kudretin, vuku bulmadan önce de kudret olarak isimlendirilebileceğini söylerken, Bağdat Mu'tezilesinden Ahdeb adında bir zatın kudretin, vuku bulmadan kudret olamayacağı görüşünde olduğunu aktarmaktadır. Nîsâbûrî'ye göre bu tartışma aslında sadece lafzî ihtilaftan ibarettir. Ahdeb ise ihtilafın lafızdan ibaret olmadığını düşünmektedir. Nîsâbûrî, ashabı arasına fitne tohumu ekmekle itham ettiği Ahdeb'i bu kanaatinden dolayı şiddetle eleştirir. Hatta eleştirmekle de kalmaz namazlarını kılmayan, Hıristiyanlara muvafakat eden son derece cahil ve aptal bir insan olduğunu ifade eder. Nîsâbûrî, Sahib b. Abbas'dan Ahdeb hakkında duyduğu bir anekdotu da aktarır. Buna göre Ahdeb, Neccarilerin alt tabakası ile oturup kalkan, onlarla kudret-fiil ilişkisi konusunda birtakım tartışmalara giren ve bu tartışmalarda sürekli mağlup olan birisi olarak aktarılır. Nîsâbûrî onu, son derece cahil, kelimelerin inceliklerine vakıf olmayan ve ümmete nifak tohumları ekmeye çalışan birisi olarak takdim eder.⁵⁶

Nîsâbûrî'nin, ele aldığı bütün konuların aksine kudret konusuna geldiğinde Ahdeb'e bu tarz sert bir üslup ile hitap etmesinin sebebinin tespit etmek güçtür. Mu'tezile'nin on birinci tabakasında bulunan ve tam adı Ebü'l-Hasen el-Ahdeb (öl. IV./X. Yüzyılın sonları) olan bu zat, Bağdat Mu'tezilesine mensup olup, Belhi'nin sıkı bir takipçisidir. Kalam ilmine dair bazı kitaplar kaleme almış ve tartışmalara katılmıştır. En dikkat çeken özelliği ise zayıf ve tutarsız görüşleri benimseyerek bunları Belhi'ye ve Bağdat Mu'tezilesine nispet etmesidir. Bu sebeple onlar tarafından da sevilen bir isim değildir.⁵⁷

Nîsâbûrî'nin Ahdeb hakkındaki sert tutumunun iki farklı sebebi olabilir. İlk olarak o, Ahdeb'in, eski şeyhi olan Belhi'ye bir takım zayıf görüşleri nispet sebebiyle rahatsızlık duymuş olabilir. Çünkü onun bu tavrı, Belhi'nin ve önceleri bağlı olduğu Bağdat Mu'tezilesinin imajının muhalif fırkalar karşısında zedelenmesine sebep olmuş olabilir. Nitekim Nîsâbûrî'nin şu ifadeleri bu durumu teyit etmektedir:

“Şeyhimiz Ebü'l-Kasım'ın mezhebine mensup olan ve Ahdeb olarak bilinen biri, cevherin oluşma esnasında bir manadan dolayı bilinemez olduğunu iddia eder ve der ki: 'Ebû Kasım'ın kelimelerinden çıkarılan sonuç budur. (...)’ Nîsâbûrî'de da onun ashabından buna cevaz veren birini gördüm. Ancak bu zayıf bir görüştür (mezhep). Çünkü Ebü'l-Kasım (el-Belhi), fazileti ve ilminin derinliğine rağmen böylesine zayıf bir görüşü kabul etmesi ve savunması imkânsızdır. Böyle bir görüşü ancak cehaletin son haddine varmış ve şen'î görüşleri benimseyen Ahdeb savunur. Bu da yetmiyormuş gibi bu kötü görüşlerini Ebü'l-Kasım'ın görüşleriymiş gibi lanse ettirerek ona nispet etmeye çalışıyor.”⁵⁸

Nîsâbûrî'nin bu ifadeleri Ahdeb hakkında aktarılan *Tabakat*'taki bilgilerle de uyumluluk arz eder.

Öte yandan Ahdeb, Nîsâbûrî'nin de içerisinde bulunduğu Behşemiyye (Basra) fırkasına karşı birtakım faaliyetler içerisinde bulunmuş olabilir. Bu sebeple Nîsâbûrî, Ahdeb'i sert bir üslupla eleştirdikten sonra Ebû Haşim'i ve ashabını şu şekilde över: “Allah Teâla, Ebû Haşim'in şanını ve makamını yükseltti. Ona hamd ve senalar olsun. Onun kitapları çokça faydalanılan ve okunan bir hale geldi. İslam ülkelerinin tamamında onun öğrencilerinin öğrencilerine intisap etmeyen hiç kimse kalmadı.”⁵⁹

Nîsâbûrî'nin, *el-Mesâil fi'l-hilâf* adlı eserini yayına hazırlayanlar, sehven Nîsâbûrî ile Ahdeb arasındaki tartışmayı, Behşemiyye

⁵² Nîsâbûrî, *Tevhid*, 3-4, 265, 269-270, 330; Nîsâbûrî, *Ziyâdât (British)* (Oriental, 8613), 143b-144a, 135b, 139a, 141b-143b; Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 315-316.

⁵³ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 130.

⁵⁴ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 130, 305, 345, 363.

⁵⁵ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 334.

⁵⁶ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 284-286.

⁵⁷ Kadi Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile'* (Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1986), 379; İbn Murtaza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 114.

⁵⁸ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 81.

⁵⁹ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 286.

ile İhşidiyye arasında gerçekleşen bir tartışma olarak takdim etmişlerdir. Onları böyle bir kanaate sevk eden husus, Ahdeb'i, Ebû Bekir el-İhşid'in ashabından biri olarak görmüş olmalarından ileri gelmektedir.⁶⁰ Oysa *Tabakat*'ta da aktarıldığı üzere Ahdeb, Bağdat Mu'tezilesinden Belhi'nin ashabı olup onun fikirlerinin yakın bir takipçisidir. Ayrıca kitabı yayına hazırlayanların da işaret ettiği üzere Ebû Ali el-Cübbâî'nin vefatından sonra Ebû Haşim ile İhşidiyye ekolünün kendisine nispet edildiği Ebû Bekir el-İhşid arasında etkileri uzun süren bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır.⁶¹ Ancak Basra Mu'tezilesi içerisinde yaşanan bu mücadelenin izleri ilginç bir şekilde Nîsâbûrî'nin günümüze ulaşan eserlerinde görülmemektedir. Çünkü Nîsâbûrî'nin yaşadığı dönemde iki ekol arasındaki mücadele tüm hızıyla devam etmekteydi. Hatta o, bir vesile ile Ebû Bekir İhşid'in cevherin ma'dumiyeti konusundaki görüşlerini aktarırken herhangi bir yorum yapmayarak sadece olduğu gibi aktarması dikkat çekicidir.⁶² Dolayısıyla yayına hazırlayanların ileri sürdüğü üzere Nîsâbûrî ile Ahdeb arasında yaşanan polemik, Behşemiyye ile İhşidiyye arasındaki bir polemikten ziyade iki isim arasındaki bir tartışmadan ibarettir.

3. MU'TEZİLİ DÜŞÜNCEDEKİ DEĞİŞİMİN BİR GÖSTERGESİ OLARAK SARFE TEORİSİNE YAKLAŞIMI

Nîsâbûrî'nin Mu'tezilî gelenek karşısındaki tutumunu en iyi ortaya koyan örneklerden birisi *İ'câzu'l-Kur'ân* adlı eserinde ele aldığı sarfe teorisidir. Sarfe konusundaki yaklaşımı, ilk dönem Mu'tezilesi ile son dönem Mu'tezilesi arasındaki farklılığı ortaya koyduğu gibi, geç dönem Mu'tezilesi ile Sünnî düşünce arasındaki yakınlaşmayı göstermesi bakımından da önemlidir. Bu eserde dikkat çeken diğer bir husus ise Büveyhiler döneminde yaşamış olmasına rağmen Şiîler tarafından Kur'ân'da bir eksiklik olduğu yönündeki iddialara kesin bir surette karşı çıkmasıdır. Böylece o, bir yandan Mu'tezilî gelenek içerisinde bir hesaplaşmaya girerken, diğer yandan siyasi olarak yakınlaşmalarına rağmen Şiîlerin Kur'ân'a yönelik iddialarına karşı çıkmaktadır. Bu esnada belki de farkında olmayarak genel Sünnî kabul ile ortak bir zeminde buluşmaktadır. Aslında Basra Mu'tezilesi ile Sünnîlik arasındaki bu yakınlaşma, Şehristânî'nin de ifade ettiği gibi Cübbâîler döneminden itibaren başlamış, Kâdi Abdülcebbâr ve Nîsâbûrî ile birlikte daha belirgin bir hale gelmiştir. Olayın sarfe teorisi açısından dikkat çeken yönü Nîsâbûrî ile aynı dönemde yaşayan Bakillânî'nin konuyla ilgili görüşlerinin tam aksi yönde olmasıdır. Bakillânî'nin çizgisini takip eden Fahreddin Râzi (öl. 606/1210) de Kur'ân'ın Sarfe teorisi bakımından i'câzını kabul etmiştir. Râzi, Nazzâm tarafından savunulan Sarfe'nin geçerliliğini farklı açılardan ileri sürdüğü delillerle teyit ettiği gibi bu konuya dair *Nihâyetü'l-İcâz fî dirâyeti'l-i'câz* adında müstakil bir kitap da kaleme almıştır. Mu'tezilî orijinli olan bir teorinin sonraki dönem Mu'tezilîler tarafından eleştirilmesi ve muhalifleri olan Eş'ariler tarafından savunulması mezhepler tarihinden alışık olduğumuz üzere mezheplerin ve fikirlerin başladığı gibi devam etmediğinin güzel bir örneğini sunmaktadır.

Kelime anlamı olarak "engellemek, geri çevirmek" gibi anlamlara gelen *sarfe*, istilâhî açıdan: "Arap ediplerinde belâğât yönünden Kur'an'ın benzerini meydana getirme gücü bulunduğu, fakat inkârcıların bu gücü kullanmasının Allah tarafından engellendiği tezine dayanan bir i'câzu'l-Kur'ân teorisidir."⁶³ şeklinde tarif edilmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'ân'ın metin olarak üstün bir kitap olmayıp, insanlar tarafından bir benzerinin meydana getirilmesinin mümkün olduğu fikri, ilk olarak erken dönem Bağdat Mu'tezilesi âlimlerinden Ebû Musa el-Murdar tarafından ileri sürülmüştür.⁶⁴ Daha genç olan meslektaşı Nazzâm ise onun bu teorisini sarfe kavramı altında ele alıp teorik açıdan zenginleştirerek daha ileri bir boyuta taşımıştır. Kaynaklarda aktarıldığı üzere o, peygambere ait bütün mucizeleri inkâr ettiği gibi Kur'ân'ın nazım açısından üstün bir kelim oluşunu da kabul etmemiştir.⁶⁵ Onu İbn Ravendi'nin saldırılarına karşı koruyan Hayyât, onun Kur'ânla ilgili görüşlerini şu şekilde aktarır: "Nazzâm Kur'ân'ın içerdiği gaybî haberler bakımından nübüvvetin hücceti olarak görüyordu."⁶⁶ Hayyât'ın aktardığı bu bilgi, Şehristânî tarafından da teyit edilmektedir. O, Nazzâm'ın konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde aktarır: "Nazzâm, Kur'ân'daki i'câzdan kastın, içerdiği geçmiş ve geleceğe dair haberler olup, şayet

⁶⁰ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 11-13 ayrıca sayfa 284'teki ikinci dipnot.

⁶¹ Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 11; İbn Murtaza, *Tabâkâtü'l-Mu'tezile*, 107-108; İhşidiyye ile Behşemiyye arasındaki mücadeleyi ele alan özel bir çalışma için bk. Orhan Şener Koloğlu, "Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi : Kısa Bir Tarihsel İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (01 Haziran 2009), 285-298.

⁶² Nîsâbûrî, *el-Mesâil*, 87-88.

⁶³ İlyas Çelebi - Bekir Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2022), 273; Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/140-141.

⁶⁴ Ebû'l-Muzaffe el-İsferâyîni, *et-Tebîr fî'd-în ve'temyîzu'l-fırakati'n-nâciyeti ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Muhammed Zâhid Kevseri (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2010), 56; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Kısra Salih Ali (Dimeşk: Muessesetu'r-Risâle Nâşirün, 2015), 81.

⁶⁵ İsferâyîni, *Tebîr*, 62; Ebû Temmâm, *Bâbu's-Şeytân min kitâbu's-Şecere*, thk. Wilferd Madelung (Kutubhane-i Tahassusi Tarihi'l-İslami ve'l-Edyân, 1372), 16; Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Fahri, *Telhîsu'l-beyân fî zikr-i ehl-i edyân*, thk. Reşid Hayyun (Beyrut: Dâru'l-Medârik, 2011), 132.

⁶⁶ Ebû'l-Hüseyn Abdürrahim b Muhammed b Osman Hayyat, *Kitabü'l-intisâr ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*, thk. H. S. Nyberg (Beyrut: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993), 27-28.

Allah, Arapları aciz bırakıp menetmeseydi onlar, fesahat ve belagat açısından Kur'ân'ın bir benzerini getirebilirlerdi demiştir.”⁶⁷

Nîsâbûrî de Nazzâm'ın Sarfe teorisini eleştirmeden önce onun bu teori ile neyi kastettiğini ortaya koyma ihtiyacı duyar:

“Bil ki Nazzâm Kur'ân'ın i'câzının sarfe yolu ile olduğunu ileri sürüyor. Ona göre peygamber gönderilmeden önce Araplar, fesahat ve belagat bakımından Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymaya kadirdiler. Ancak peygamber geldikten sonra bundan menedildiler. Nazzâm'ın bu görüşünü kendisinden sonra gelen bazıları (müteahhirun) destekleyerek bazı şüpheler ileri sürdüler. Biz ise burada sarfe'nin yanlışlığını ortaya koyacağız.”⁶⁸

Onun bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Nazzâm, Kur'ân'ın i'câzını reddetmemiş bilakis lafızdan ziyade mana bakımından olduğunu düşünmüştür.

Nîsâbûrî'nin Sarfe teorisi üzerinden Nazzâm'a yönelttiği eleştirdiği eleştiriler, yazma halinde günümüze ulaşan *İ'câzu'l-Kur'ân* adlı eserin üçte biri gibi önemli bir kısmına denk gelmektedir. Sarfe konusundaki eleştirileri Nazzâm ile sınırlı kalmayarak *Ashabu'-Sarfe* olarak isimlendirdiği ve Şîh-Mu'tezilî Şerif el-Murtaza'nın da aralarında bulunduğu bir grubu hedef almaktadır. Nîsâbûrî, *Ashabu's-Sarfe* olarak isimlendirdiği grup tarafından ileri sürülen “şayet Arapların güçleri ellerinden alınmasaydı Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koyabilirlerdi” şeklindeki iddianın, son derece tutarsız ve kendi içerisinde çelişkiler içerdiğini ileri sürmektedir. Çünkü bu tarz bir iddiayı ileri sürenlere göre Kur'ân'ın, gayb hakkında verdiği haberlerin de üstün bir metin olduğuna işaret etmeyecektir.⁶⁹

Nîsâbûrî'ye göre bu tarz bir iddiayı ileri sürmek, belli bir konuda bilgin olan bir insanın aniden bilgisiz, akli başında olan bir insanın da aniden akılsız olduğuna hükmetmek demek olur. Başka bir ifade ile fıkıh ilminde yetkin olan bir fakihin aniden cahil bırakılması ya da hat sanatında mahir olan bir hattatın aniden bütün yeteneklerinden yoksun bırakılması her ne kadar mümkün değilse güçlü olan şairlerin aniden bilgisiz bırakılması da mümkün değildir. Ayrıca Allah'ın, insanların sahip oldukları yetenekleri ellerinden alarak onlara Kur'ân'ın benzerini getirmekle meydan okuması mantıksız olurdu. Böyle bir şey mümkün olsa bile Allah'ın onlara i'câz yönüyle değil de *sarfe* açısından meydan okuması gerekirdi ki böyle bir durum söz konusu olmamıştır.⁷⁰

SONUÇ

Büveyhiler döneminde yaşamış bir âlim olan Nîsâbûrî, ele aldığı meselelerde Mu'tezilî bakış açısını büyük oranda korumuştur. İmamet meselesi başta olmak üzere Kur'an, nübüvvet ve keramet gibi konularda Şia'yı eleştirmiştir. Mu'tezile arasında Şii temayüllerin giderek güçlendiği bir dönemde yaşasa da salt Mu'tezilî bakış açısını büyük oranda korumuştur. Bu yönü ile o, Mu'tezilî-İmâmî veya Mu'tezilî-Zeydi eğilimleri temsil eden Şerif Murtaza, İbn Metteveyh, Ebü'l-Kâsım el-Büsti gibi Kâdi Abdülcebbar'ın diğer öğrencilerinden ayrılır. Hocasının gözde öğrencisi olmasının yanı sıra klasik Mu'tezilî çizgiyi muhafaza etmesi onu hocasının vefatından sonra mezhebin riyasetine taşımıştır.

Nîsâbûrî'yi Kâdi Abdülcebbar'ın diğer talebelerinden ayıran en önemli yönü, ömrünün belli bir evresini Bağdat Mu'tezilesi içerisinde geçirdikten sonra geri kalanını da Basra Mu'tezilesine intisap ederek geçirmiş olmasıdır. Bu tecrübe ona Basra ve Bağdat ekollerini yakından tanıma imkânı sunmuştur. Ancak kendisi bu tecrübeden hareketle iki ekol arasında aracı bir rol üstlenmediği gibi söz konusu ekollerin mevcut birikimi üzerinden bir sentez yoluna da gitmemiştir. Bilakis Basra ekolüne geçtikten sonra eski geçmişini unutarak Bağdat ekolüne ağır eleştiriler yöneltmiştir. Nîsâbûrî, Basra Mutezilesinden Ebû Haşim'in görüşlerini merkeze alarak başta Belhî olmak üzere Bağdat Mu'tezilesine karşı savunmuştur. Böylece Basra Mu'tezilesinin mevcut birikimini sistematize etmek, gerektiğinde eleştirmek ve daha anlaşılır bir hale getirmek sureti ile kendisinden sonraki nesillere aktarılmasını sağlamıştır.

Nîsâbûrî'nin görüşlerinden hareketle Mu'tezilenin ilk dönemi ile sonraki dönemi arasında kayda değer bir değişikliğin yaşandığını ifade etmek mümkündür. Bağdat Mu'tezilesinden ziyade kendisinin de mensubu olduğu Basra Mu'tezilesinin fikri anlamda Sünnî düşünceye daha yakın bir çizgiye kaydığı görülmektedir. Şehristânî'nin de haklı olarak ifade ettiği bu yakınlaşma, imamet, nübüvvet ve mucize gibi bazı kelami konuların yanı sıra Kur'ân'ın mahiyeti noktasında ileri sürülen tartışmalarda daha net bir şekilde görülmektedir. Bilindiği üzere Mihne ve sonrası süreçte Mu'tezile ile Sünnî düşüncenin Ehl-

⁶⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 82; Ayrıca bk. Osman Aydın, *Akılcı Din Söylemi Farklı Yönleri ile Mutezile Ekolü* (Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2010), 313-315.

⁶⁸ Nîsâbûrî, *Ziyâdâtü's-Şerh*, 36.

⁶⁹ Nîsâbûrî, *İ'câzu'l-Kur'ân* (Mahtutât, 7752 F 1642/2), 46a, 54a, 58a, 61a.

⁷⁰ Nîsâbûrî, *Ziyâdâtü's-Şerh*, 44.

i Hadis kanadı arasında yaşanan en temel tartışma Kur'ân metninin yaratılmış olup olmadığı noktasında idi. Ancak Nîsâbü'rî'nin yaşadığı hicri dördüncü yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Kur'ân'ın yaratılması ile ilgili tartışmalar, önemini büyük oranda yitirmiş olup, daha çok Kur'ân metninin mucizevi bir boyutunun olup olmadığı noktasına yoğunlaşmıştır. Bu konu Brahmanlar ve Sümeniler gibi bazı İslam dışı dini grupların yanı sıra, Ebû İsa el-Verrâk ve öğrencisi İbn Râvendî gibi önceleri Mu'tezilî olup daha sonra Mu'tezileden ayrılan isimler tarafından da teorik bir zeminde ele alınıp tartışılmıştır. Gerek içeriden ve gerek dışarıdan Kur'ân metninin üstünlüğüne yönelik ileri sürülen bu tarz eleştiriler, hem Mu'tezileyi hem de muhalifleri olan Sünnîleri ortak bir hedefte birleştirmiştir. Kâdi Abdülcebbar ve Nîsâbü'rî gibi Mu'tezilîlerin yanı sıra Bakillânî gibi Sünnî kelimacılar da Kur'ân metninin üstünlüğünü ele alan *İ'câzu'l-Kur'ân* adında bir takım eserler kaleme almışlardır. Ancak Nîsâbü'rî'yi diğerlerinden ayıran yönü, Kur'ân'ın muciz bir metin oluşuna hâle getirdiği gerekçesiyle Nazzâm gibi sonraki Mu'tezilî düşünürler üzerinde etkili olan bir ismi ileri sürdüğü Sarfe teorisi sebebiyle ciddi anlamda eleştirmesidir. Onun bu eleştirileri müteahhirun dönem Mu'tezilesinin ilk dönem Mu'tezilesine karşı eleştirilerinin bir örneğini ortaya koyması bakımından da önemlidir.

Ayrıca Nîsâbü'rî'nin, *el-Mesâil fi'l-hilâf* adlı eserinde görüldüğü üzere söz konusu iki ekol arasında teorik açıdan kayda değer birtakım tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmalardan hareketle her mezhepte olduğu gibi Mu'tezile içerisinde de bir takım fikir ayrılıklarının bulunduğu ifade etmek mümkündür. Ancak Sünnî kaynaklarda aktarıldığı üzere ihtilaflardan doğan herhangi bir tekfir söz konusu değildir. Zaman zaman tartışmaların dozajı artsa da tekfirden uzak bir üslup kullanmaya özen gösterilmiştir. Nîsâbü'rî, iki ekol arasındaki polemiklerin tartışıldığı *el-Mesâil fi'l-hilâf* adlı eserinde yüz elliden fazla meseleyi ele almaktadır. Tartışmaya açtığı konuların hiç birinde Bağdat Mu'tezilesini tekfir etmemekle beraber, taraflardan birinin diğerini tekfir ettiğine dair herhangi bir şey de aktarmamıştır. O, Bağdat Mu'tezilesinden olmalarına rağmen eski hocası Belhî'ye ve Hayyât'a karşı olan saygısını her fırsatta ifade etmiştir.

Yazar Katkıları: Fikir- E.Y., M.Z.İ.; Tasarım- E.Y., M.Z.İ.; Denetleme- M.Z.İ.; Kaynaklar-E.Y.; Veri Toplanması ve/veya İşlenmesi E.Y.; Analiz ve/veya Yorum- E.Y.; Literatür Taraması- E.Y.; Yazıyı Yazan- E.Y.; Eleştirel İnceleme- M.Z.İ.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept – E.Y., M.Z.I.; Design- E.Y., M.Z.I.; Supervision- M.Z.I.; Resources- E.Y.; Data Collection and/or Processing- E.Y.; Analysis and/or Interpretation- E.Y.; Literature Search- E.Y.; Writing Manuscript- E.Y.; Critical Review- M.Z.İ.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Akoğlu, Muharrem. *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2008.

Arpaguş, Hatice K. "Bağdat Mu'tezile Ekolü Belhî Örneği". *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008.

Aydınlı, Osman. *Akılca Din Söylemi Farklı Yönleri ile Mutezile Ekolü*. Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2010.

Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Kadar Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Bağdadî, Abdülkâdir. *el-Fark beyne'l-firak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: Dâru't-Talâî', 2009.

Bağdadî, Abdülkâdir. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Albert Nader Nasri. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1986.

Cüşemî, Hakim Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed Kerrame el-Beyhâkî. "et-Tabakâtu hâdiyete'l-'aşera ve's-sâniyete'l-'aşera min şerhi'l-'uyun". *Fadlül-'itizâl ve tabakâtül-Mu'tezile*. thk. Eymen Fuad Seyyid. Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1986.

Çelebi, İlyas - Topaloğlu, Bekir. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2022.

Ebû Temmâm. *Bâbu's-şeytân min kitâbi's-şecere*. thk. Wilferd Madelung. Kütübhâne-i Tahassusi Târihi'l-İslâmî ve'l-Edyân, 1372.

Echo Cultural Heritage Online. "Abû Raşîd Sa'îd ibn Muḥammad ibn Sa'îd al- al-Masâ'il fî al-ḥilâf bayna al-Başiriyyîn wa'l-Bağdâdiyyîn". Erişim 10 Ağustos 2023. https://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHODOCUVIEW?url=/experimental/ismi_proto/UGTHYORG/pageimg&pn=9&mode=imagepath

Fahrî, Ali b. Muhammed b. Abdillâh. *Telhîsü'l-beyân fî zikr-i ehl-i edyân*. thk. Reşîd Hayyûn. Beyrut: Dâru'l-Medârik, 2011.

Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed b Osman. *Kitabü'l-İntisâr ve'r-red ala İbni'r-Ravendî el-mülhid*. thk. H. S. Nyberg. Beyrut: Mektebetü'd-Dâri'l-'Arabîyye li'l-Kitâb, 2. Basım, 1993.

- Hamevî, Yâkut. *Mu'cemü'l-Üdebâ (irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Horten, Max. "Die Philosophie Des Abu Raschid". *Studien Zur Philosophie des Abu Rasid Nîsâbü'rî*. ed. Fuat Sezgin. Frankfurt: Institut für Geschichete der Atabisch-İslamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1986.
- İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya. *Kitabü Tabâkâti'l-Mu'tezile*. thk. S. D. Wilzer. Beyrut: y.y., 1961.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer. *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-firkati'n-nâciyeti ani'l-firaki'l-hâlikîn*. thk. Muhammed Zâhid Kevseri. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2010.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Fadlu'l-İtizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Tunus: Daru't-Tunûsiyye, 1986.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel İnceleme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (01 Haziran 2009), 285-298.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-redd alâ ehli'l-ehvâi ve'l-bida'*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2007.
- Martin, Richart C. *A Mu'tazilite Treatise On Prophethood And Miracles. Being Probably the bab Ala'n-Nubuwwah Form The Ziyadat al-Sharh by Abu Rashid al-Nîsâbü'rî*. New York: New York University, 1975.
- Maturidi, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruşî. Beyrut: Dâru's-Sâdr, 2016.
- Muhallî, Humejd b. Ahmed. "Min kitabi'l-hadâikü'l-verdiyye fi menâkibi e'immeti'z-Zeydiyye". *Ahbârü e'immetiz-Zeydiyye fi Taberistan ve Deylem ve Geylan*. thk. Wilferd Madelung (Beyrut: el-Ma'hadü'l-'Almânî li Ebhâsi's-Şarkiyye, 1987.
- Nîsâbü'rî, Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed. *Divanu'l-usûl fi't-tevhîd*. thk. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde. Kahire: Vizâretu's-Sekâfe, 1965.
- Nîsâbü'rî, Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Rıdvan Seyyid - Ma'n Ziyâde. Beyrut: Ma'hedü'l-İnmai'l-'Arabî, 1979.
- Nîsâbü'rî, Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed. *İ'câzü'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetu Câmî'ati'l-Melik Su'ûd, Mahtûtât, 7752 F 1642/2, 1a-71a.
- Nîsâbü'rî, Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed. *Ziyâdâtu's-şerh*. Londra: British Museum, Oriental, 8613.
- Schmidtke, Sabine - Ansari, Hasan. "Mu'tazilism after Abd al-Jabbâr: Abû Rashid al-Nîsâbü'rî's Kibtâb Masâ'il al-Khilâf fi'l-Usûl". *Studies in Medieval Islamic Entellectual Traditions*. Georgia: Lockwood Press, 2017.
- Sezgin, Fuat. *Tarihü't-Turâsi'l-'Arabî*. çev. Muhammed Fehmi el-Hicâzî. y.y.: İdaretü's-Sekâfeti ve'n-Neşri bi'l-Câmî'a, 1991.
- Subhi, Ahmet Mahmut. *el-Mu'tezile fi 'ilmi'l-kelem*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1985.
- Şahin, Hanifi. *Şîilerin Gözüyle Sünnîler İlk Dönem Şîi Kaynaklarında Sünnî Algısı*. Mana Yayınları, 2016.
- Şahin, Hanifi. "Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîi-Sünnî İlişkileri". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 6/2 (2013), 17-42.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Kistrâ Sâlih Ali. Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

EXTENDED SUMMARY

In this paper, we have examined the position of Abū Rashīd al-Nīsābūrī in the Mu'tazilite school and his approach to the polemics within the school. As one of Qāḍī 'Abd al-Jabbār's leading students, al-Nīsābūrī assumed the leadership of Basra Mu'tazilites after his teacher's death. Although there is not much information about his life in the sources, it is reported that he belonged to Mu'tazila of Baghdād in the early years of his life and was influenced by the views of Abū al-Qāsim al-Balkhī, who had a great reputation in the Khorasan region. It is not known for what purpose Nīsābūrī left Nīsābūr for the city of Rey and left the Mutazilites of Basra to join the Mutazilites of Baghdād. However, considering that he came in the early years of his life, it is likely that he came for the purpose of education. The reason he preferred Rey was the favorable policy of the Buyids vizier Sāhib b. Abbād towards the Mu'tazilites. In fact, this period is considered as a period in which Mu'tazila revived in the post-*Mihna* period. Qāḍī 'Abd al-Djabbār himself may have been influential in Nīsābūrī's visit to the city of Rey. However, what is known for certain is that after arriving in Rey, Nīsābūrī left the Mu'tazilī school of Baghdād and joined the Mu'tazilī school of Basra. In his surviving works, which are written from the perspective of the Mu'tazilī school of Basra, he continues to refer extensively to al-Balkhī's views. The fact that he belonged to the Mu'tazilī school of Baghdād in the early years of his life and later became a member of the Mu'tazilī school of Basra gave him the opportunity to get to know both schools closely. Based on this experience, he wrote a work on the polemics between the two schools and defended the views of Abū Hāshim al-Jubbā'ī against the Baghdād Mu'tazilites. When we examine al-Nīsābūrī's views closely, we can say that he preserved his Mu'tazilite point of view to a great extent, despite living during the period of the Buyids, when Shi'ite tendencies began within the Mu'tazila. He tried to make the Mu'tazilite heritage more systematic and comprehensible by following the path of his teacher rather than putting forward different ideas and approaches. He also put forward some unique approaches. In particular, he criticized early Mu'tazilī thinkers such as al-Nazzām on the issue of *ṣarfā* (turning away from imitating the Qur'ān) and took a position close to the general Sunnī view. As al-Shahristānī states, it is possible to see this close positioning of the Basra Mu'tazilites to Sunnī thought in al-Nīsābūrī's views on prophethood and miracles. The most important aspect that distinguishes al-Nīsābūrī from other students of Qāḍī 'Abd al-Jabbār is that he spent a certain phase of his life in the Baghdād Mu'tazila and the rest of his life in the Basra Mu'tazila. This experience gave him the opportunity to get to know the schools of Basra and Baghdād closely. However, he did not assume an intermediary role between the two schools based on this experience, nor did he try to synthesize the existing knowledge of these schools. On the contrary, after he joined the Basra school, he forgot his past and criticized the Baghdād school heavily. Thus, he systematized the existing accumulation of the Basra Mu'tazilites, criticized it when necessary, and made it more comprehensible so that it could be passed on to later generations. Based on al-Nīsābūrī's views, it is possible to state that there was a significant change between the early period of the Mu'tazilites and the later period. Rather than the Mu'tazilī school of Baghdād, the Mu'tazilī school of Basra, of which he was a member, shifted closer to Sunnī thought in intellectual terms. As is known, the most fundamental debate between the Mu'tazilites and the Ahl al-Hadīth wing of Sunnī thought during and after the Mihna was whether the text of the Qur'an was created or not. However, by the last quarter of the fourth century of hijra, when Nīsābūrī lived, the debates about the creation of the Qur'ān had lost much of its importance and focused more on whether the Qur'ānic text had a miraculous dimension. In addition to some non-Islamic religious groups such as the Brahmans, this issue was also discussed and debated on a theoretical basis by some Mu'tazilites, such as Abū Isā al-Warrāq and his disciple Ibn Rāwandī, who later broke away from the Mu'tazilites. Such criticisms of the superiority of the Qur'ānic text, both internal and external, united both the Mu'tazilites and their opponents, the Ahl al-Sunna, in a common goal. Mu'tazilites such as Qāḍī 'Abd al-Jabbār and al-Nīsābūrī, as well as the theologians of the Ahl al-Sunna such as al-Bāqillānī, wrote a number of works on the superiority of the Qur'ānic text called *I'jāzu al-Qur'ān* (the Qur'ān's inimitability). However, what distinguishes al-Nīsābūrī from the others is that he criticized the theory of *ṣarfā* put forward by a name like al-Nazzām, who was influential on later Mu'tazilite thinkers, on the grounds that it damaged the Qur'ān's status as a miracle text. His criticism is also important in that it is an example of the criticism of the Mu'tazilites of the later period against the Mu'tazilites of the early period. Moreover, as seen in al-Nīsābūrī's *al-Masā'il fi al-Khilāf*, there are some theoretically significant debates between the two schools. Based on these discussions, it is possible to state that there are some differences of opinion within the Mu'tazilites as in every sect. However, contrary what is reported in Sunnī sources, there was no *takfīr* (identifying someone as an unbeliever) arising from these disagreements. Although the dosage of the discussions increased from time to time, care was taken to use a style far from *takfīr*. Nīsābūrī discusses more than one hundred and fifty issues in his work *al-Masā'il fi al-Khilāf*, in which the polemics between the two schools are discussed. He does not identify the Mu'tazilites of Baghdād as unbelievers in any of the issues he discusses, nor does he quote anything that suggests that either side identify the other as unbeliever. He expressed his respect for his former teacher al-Balkhī and al-Khayyāt at every opportunity, even though they belonged to the Baghdād Mu'tazilites. In our study, we used the documentation technique to identify the extant works of al-Nīsābūrī in both manuscript and printed form. These works were analyzed by content analysis, and the results were evaluated.